



## The Role of Armenian Representatives in the Islamic Consultative Assembly: Pursuing Rights, Demands, and Challenges

**Haik Sarian (Corresponding Author)**

Ph.D. student, Department of History, Oral History Center, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Email: [haiksarian@gmail.com](mailto:haiksarian@gmail.com)

**Dr. Morteza Noraei**

Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

### Abstract:

With the establishment of the Islamic Republic of Iran, the participation of all segments of society including the Armenian community in political affairs and lawmaking has taken on a new form. Based on electoral law, two special constituencies for representation of "Armenians of Tehran and Northern Iran" and "Armenians of Isfahan and Southern Iran" have been provided for in the Islamic Consultative Assembly. This study employs a descriptive-analytical approach based on library sources and the complete transcripts of parliamentary deliberations and examines the performance of Armenian representatives from the first term to the end of the Eleventh Assembly. The findings indicate that these representatives have played a significant role in pursuing the legal and social demands of the Armenian community with an interactive approach and effective cooperation with other representatives and governmental institutions. Among their most significant actions are the reform or modification of certain differences in legal principles such as *dīya* (blood money), inheritance, the right to testify, annual budget allocation, and other civil matters related to followers of recognized religious communities in Iran. Moreover, efforts to safeguard cultural identity and promote education in the mother tongue have contributed to strengthening the legal and social basis of this community and reinforcing coexistence and mutual respect between followers of recognized religions and the Iranian society.

**Keywords:** Islamic Consultative Assembly, Armenian Representatives, Religious Minorities, Social Rights.





سال ۵۷ - شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۱۵ - پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ص ۱۹۷ - ۱۷۱	HomePage: <a href="https://jhistory.um.ac.ir">https://jhistory.um.ac.ir</a>
شاپا چاپی X ۷۰۶ - ۲۲۲۸	شاپا الکترونیکی ۴۳۴۱ - ۲۵۳۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۱۴
نوع مقاله: پژوهشی	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹
DOI: <a href="https://doi.org/10.22067/jhistory.2025.95204.1400">https://doi.org/10.22067/jhistory.2025.95204.1400</a>	

## تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق،

### مطالبات و چالش‌ها

هایک ساریان (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری گروه تاریخ، هسته تاریخ شفاهی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

Email: [haiksarian@gmail.com](mailto:haiksarian@gmail.com)

دکتر مرتضی نورائی

استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

#### چکیده

با استقرار جمهوری اسلامی ایران، مشارکت همه اقشار، از جمله جامعه ارامنه، در امور سیاسی و قانون‌گذاری صورتی تازه یافت. بر پایه قانون انتخابات، دو کرسی نمایندگی ویژه «ارامنه تهران و شمال ایران» و «ارامنه اصفهان و جنوب ایران» در مجلس شورای اسلامی پیش‌بینی شده است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای و مشروح مذاکرات مجلس، عملکرد نمایندگان ارمنی را از نخستین دوره تا پایان مجلس یازدهم بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد این نمایندگان با رویکردی تعاملی و همکاری مؤثر با سایر نمایندگان و نهادهای دولتی، در پیگیری مطالبات حقوقی و اجتماعی جامعه ارامنه نقش آفرین بوده‌اند. از مهم‌ترین اقدامات آنان، اصلاح یا تعدیل برخی تفاوت‌ها در اصول قانونی مانند دیه، ارث، حق شهادت، تخصیص بودجه سالانه و سایر مسائل مدنی مربوط به پیروان جوامع دینی شناخته‌شده در ایران است. همچنین، کوشش برای صیانت از هویت فرهنگی و توسعه آموزش به زبان مادری، به تقویت پایگاه حقوقی و اجتماعی این جامعه و تحکیم هم‌زیستی و احترام متقابل میان پیروان جوامع دینی شناخته‌شده و جامعه ایران انجامیده است.

**کلیدواژه‌ها:** مجلس شورای اسلامی، نمایندگان ارمنی، اقلیت‌های دینی، حقوق اجتماعی.

## مقدمه

سرزمین پهناور ایران از سپیده دم تاریخ تاکنون مأمن اقوام و ملت‌های گوناگونی بوده که هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان آنان زمینه‌ساز تبادل فرهنگ، سنت و باورهای متنوع شده است. در این میان، ارامنه از اقوام هندواروپایی محسوب می‌شوند که پیشینه حضور آنان در آسیای صغیر و قفقاز به هزاره سوم پیش از میلاد و هم‌زمان با ورود اقوام آریایی به فلات ایران بازمی‌گردد. از همان آغاز، دو قوم ایرانی و ارمنی در همسایگی و تعامل تمدنی قرار داشتند. بر پایه روایت موسی خورنی،<sup>۱</sup> مورخ نامدار ارمنی، پاروئیر<sup>۲</sup> شاهزاده ارمنی، در فتح نینوا - پایتخت آشور - در کنار سپاه مادها حضور داشت و وارااباکس،<sup>۳</sup> پادشاه ماد، در قدردانی از این یاری، او را پادشاه ارمنستان کرد. در کتیبه بیستون نیز که به فرمان داریوش هخامنشی به سه زبان نگاشته شده، از ارمنستان به‌عنوان یکی از سرزمین‌های فتح‌شده یاد می‌شود. مقاومت طولانی ارمنیان در برابر سپاه داریوش نشانگر موقعیت خاص این سرزمین در میان قلمروهای هخامنشی است.

در دوره اشکانیان ارتباط ایران و ارمنستان بیش از پیش گسترش یافت؛ چنان‌که در سال ۵۱ م. بلاش اشکانی، برادر خود تیرداد را به حکومت ارمنستان گماشت و تا قرن پنجم میلادی شاخه‌ای از خاندان اشکانی با عنوان آرشاکونیان در آنجا حکومت کردند. پس از سقوط اشکانیان در سال ۲۲۴ م. و قدرت‌گیری اردشیر بابکان، ارمنستان پناهگاه شاهزادگان اشکانی شد.

از قرون سوم و چهارم میلادی به بعد، حضور ارامنه در ایران به‌عنوان جامعه‌ای مستقل با نهادهای دینی و فرهنگی آشکارتر شد. کلیساهای کهن باقی‌مانده در مناطق مختلف ایران مؤید این حضور مستمر است. در قرون یازدهم تا پانزدهم میلادی، به‌ویژه در دوران فتوحات سلجوقیان و مغولان، شمار زیادی از ارامنه به دلیل شرایط ناامن سرزمین خود، به ایران کوچانده شدند.

گسترش واقعی و پایدار حضور ارامنه در ایران به دوره صفوی، به‌ویژه زمان شاه‌عباس اول، بازمی‌گردد. اصلاحات سیاسی و اقتصادی شاه‌عباس، ایران را به کشوری یکپارچه و مقتدر بدل کرد. او باتکیه بر ظرفیت اقوام و ملل گوناگون، سیاست تسامح دینی در پیش گرفت تا همه گروه‌ها بتوانند در آبادانی کشور مشارکت کنند. در همین راستا، در آغاز قرن هفدهم میلادی (قرن یازدهم هجری)، ارامنه به فرمان او به ایران مهاجرت نموده و در جوار اصفهان، پایتخت صفوی، شهری تازه با نام جلفای نو بنا کردند که به‌زودی به یکی از مراکز مهم اقتصادی و فرهنگی ایران بدل شد.

1. Moses Khorenaci.

2. Parouir.

3. Varabax.

مهارت آرامنه در تجارت بین‌المللی و هنرهای معماری و صنایع دستی از دلایل اصلی توجه شاه‌عباس به آنان بود. این مهاجرت البته جنبه‌ای سیاسی و راهبردی نیز داشت، زیرا آرامنه در کوتاه‌مدت به مناصب مؤثر اقتصادی و اداری راه یافتند<sup>۴</sup> و به تدریج تجارت داخلی و خارجی ایران را در اختیار گرفتند.<sup>۵</sup> نقش فعال آنان تنها به دوره صفویه محدود نماند و در دوران قاجار، انقلاب مشروطه، و حتی روزگار پهلوی و جمهوری اسلامی نیز ادامه یافت.

جامعه ارمنی از نظر جمعیت و پراکندگی، بزرگ‌ترین اقلیت دینی ایران به شمار می‌رود. از همین رو، موجب شد پس از تشکیل مجلس شورای ملی، دو کرسی نمایندگی برای آرامنه در نظر گرفته شود. تشکیل مجلس و نظام مشروطه امکان مشارکت سیاسی و پیگیری حقوق شهروندی را برای جوامع دینی فراهم کرد و آن‌ها را از انزوای دیرینه رهانید.

هدف از تأسیس مجلس، حضور نمایندگان به‌عنوان حافظ منافع ملت در فرایند قانون‌گذاری بود. یکی از آرمان‌های قوه مقننه نیز برقراری برابری در قانون است. با این حال، از دوران سلطنت مشروطه تا عصر جمهوری اسلامی، انتخابات و قوانین مرتبط با جوامع دینی با کاستی‌های تقنینی و اجرایی مواجه بوده است. تا پیش از انقلاب مشروطه و در عصر ناصری، جوامع دینی با تبعیض‌ها و تعرض‌های اجتماعی روبه‌رو بودند، اما مجلس شورای ملی فرصتی پدید آورد تا از رهگذر گفتمان برابرگرایانه، حقوق سیاسی و اجتماعی خود را بازیابند.

با آغاز جمهوری اسلامی تا مجالس ششم و هفتم، جوامع دینی، به‌ویژه آرامنه، در مسیر مشارکت سیاسی و اجتماعی با محدودیت‌های حقوقی و ساختاری روبه‌رو بوده‌اند. این چالش‌ها بازتابی از گذار جامعه ایران از سنت به مدرنیته و نمود رابطه پیچیده دولت، قانون و تنوع دینی است. در این میان، نمایندگان جوامع دینی در مجالس قانون‌گذاری نقشی مؤثر در طرح مطالبات و تعدیل تبعیض‌ها داشته‌اند. از نظر پیشینه، کتاب نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰)<sup>۶</sup> اثر علی‌اکبر جعفری و هایک ساریان، = تاریخ حضور این نمایندگان را از دوره سیزدهم مجلس شورای ملی تا پایان دوره هفتم مجلس شورای اسلامی بررسی کرده است. تمرکز این اثر بر روند تاریخی و زندگی‌نامه نمایندگان است و به تحلیل حقوقی یا ارزیابی میزان اثرگذاری آنان بر اصلاح قوانین نمی‌پردازد. همچنین، پژوهش «نظام حقوقی انتخابات نمایندگان اقلیت‌های دینی شناخته‌شده در مجلس

۴. سیوری، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، ۷۹.

۵. تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، ۵۹۶.

۶. جعفری، علی‌اکبر و هایک ساریان. نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰). تهران: انتشارات نائیری، ۱۴۰۲.ش.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۷۵

شورای اسلامی ایران در پرتو اصل برابری<sup>۷</sup> بیشتر به تحلیل قوانین، تبعیض‌های مثبت و منفی و مقایسه مقررات مسلمانان و غیرمسلمانان پرداخته است، اما عملکرد نمایندگان اقلیت‌ها در تغییر یا اصلاح قوانین را بررسی نکرده است.

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه روش کتابخانه‌ای، به بررسی نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و شورای اسلامی در پیگیری مطالبات جامعه خود می‌پردازد. تمرکز مطالعه بر تحلیل محتوای مشروح مذاکرات، نطق‌ها و رایزنی‌های این نمایندگان است تا ابعاد دقیق تلاش‌های آنان در رفع نابرابری‌های آموزشی، استخدامی، بودجه‌ای و حقوقی - از جمله موضوع برابری دین - روشن شود. در ابتدا، چارچوب‌های قانونی مرتبط با جایگاه جوامع دینی در اسناد بین‌المللی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تبیین می‌شود، سپس مواردی بررسی می‌گردد که در نتیجه پیگیری‌های نمایندگان ارامنه دستخوش تغییر یا تعدیل شده‌اند. نوآوری اصلی پژوهش در بهره‌گیری از داده‌های استخراج‌شده از مشروح مذاکرات برای تحلیل نظام‌مند میزان اثرگذاری نمایندگان ارامنه در فرآیند تقنین و سیاست‌گذاری است؛ موضوعی که تاکنون به صورت مستقل و جامع مورد مطالعه قرار نگرفته است.

## ۱- حقوق و جایگاه نمایندگان اقلیت‌های دینی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

در بیشتر کشورها، «اقلیت» به گروه کوچک‌تری از جمعیت گفته می‌شود که نسبت به اکثریت دارای شمار کمتر بوده، بر جامعه تسلط ندارد و در عین حال مایل به حفظ ویژگی‌های خاص خود مانند زبان، دین یا فرهنگ است.<sup>۸</sup> فلیکس ارمانکو<sup>۹</sup> اقلیت‌های مذهبی و دینی را گروه‌هایی می‌داند که دین یا مذهبشان رسمی نیست یا اکثریت جامعه به آن نمی‌گروند.<sup>۱۰</sup> این گروه‌ها اغلب فرصت یکسانی برای مشارکت سیاسی در اداره جامعه، در مقایسه با اکثریت ندارند.<sup>۱۱</sup>

البته، از مهم‌ترین مباحث نهادهای بین‌المللی حقوق بشر، تضمین حقوق اقلیت‌ها و پیشگیری از

۷. آگاه، وحید و معین صبوریان گهرتی. «نظام حقوقی انتخابات نمایندگان اقلیت‌های دینی شناخته شده در مجلس شورای اسلامی ایران در پرتو اصل برابری».

فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۳، ش. ۷۴ (بهار ۱۴۰۱): ۳۹-۶۸.

۸. لسانی، «جایگاه اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل بشر»، ۱۳۴.

۹. Felix Armanko.

۱۰. نظری، اقلیت‌های دینی در پارلمان، ۱۵؛

Ermacor, *The Protection of Minorities before the United Nation*, 280.

۱۱. فضانالی و همکاران، «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر»، ۱۲۰.

تبعیض علیه آنان است.<sup>۱۲</sup> طبق اصول ۱۲ و ۱۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اقلیت‌های دینی شناخته‌شده شامل زرتشتیان، مسیحیان،<sup>۱۳</sup> یهودیان و نیز مذاهب اهل سنت و شیعه زیدی، در انجام مراسم مذهبی، تعلیمات دینی و احوال شخصیه بر اساس آیین خود آزادند.

جامعه ارمنی ایران از آغاز تشکیل مجلس شورای ملی تاکنون همواره دارای نماینده بوده و این تداوم بیانگر هم‌زیستی گروه‌ها در ساختار سیاسی کشور است. به موجب قانون تعیین محدوده حوزه‌های انتخابیه،<sup>۱۴</sup> دو حوزه انتخابی شمال و جنوب برای نمایندگان ارمنه پیش‌بینی شده است.<sup>۱۵</sup> بر اساس قانون تقسیم حوزه‌های انتخابیه، ارمنیان ساکن تهران و استان‌های شمالی در حوزه شمال با مرکزیت تهران، و ارمنیان ساکن اصفهان و استان‌های جنوبی در حوزه جنوب با مرکزیت اصفهان قرار گرفتند.<sup>۱۶</sup>

از دوره اول مجلس شورای اسلامی تا دوره یازدهم، هریر خالتیان، وارطان وارتانیان، لئون داودیان، گئورگ وارطان، کارن خانلری و آرا شاوردیان (حوزه شمال) و هراچ خاچاطوریان، آرتاواس باغومیان، ژرژیک آبرامیان و روبرت بگلریان (حوزه جنوب) از سوی جامعه ارمنه در مجلس حضور داشته‌اند.<sup>۱۷</sup> این استمرار، جلوه‌ای از نقش مؤثر آن‌ها در قانون‌گذاری و دفاع از حقوق شهروندی در ایران است.

همان‌طور که اشاره شد، طبق اصل ۱۳ قانون اساسی، اقلیت‌های زرتشتی، کلیمی و مسیحی، تنها اقلیت‌های دینی مجاز به انجام مراسم و تعلیمات دینی و احوال شخصیه بر اساس آیین خود، در چهارچوب قانون هستند. مستند این اصل، آیه «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ»<sup>۱۸</sup> است که اهل کتاب را شامل پیروان زرتشت، موسی و عیسی می‌داند. اصل ۱۴ قانون اساسی نیز، با استناد به آیه «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»<sup>۱۹</sup> دولت

۱۲. نظری، اقلیت‌های دینی در پارلمان، ۱۶.

۱۳. ارمنه و آشوریان.

۱۴. مصوب ۱۳۶۶/۰۱/۳۰

۱۵. آگاه و صبوریان گهرتی، «نظام حقوقی انتخابات نمایندگان اقلیت‌های دینی شناخته‌شده در مجلس شورای اسلامی ایران در پرتو اصل برابری»، ۵۷.

۱۶. ملکی، «نگاهی اجمالی بر حوزه انتخاباتی ارمنیان در مجلس شورای اسلامی»، ۱۷.

۱۷. نظری، اقلیت‌های دینی در پارلمان، ۲۱۸؛ مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۱۸. ترجمه فارسی آیه شریفه ۱۷ سوره حج: «همانا آنان که ایمان آوردند و آنان که یهودی‌اند و صابئان و نصاری و مجوس و کسانی که شرک ورزیده‌اند، حتماً خدا روز قیامت میانشان داوری می‌کند [تا گرویدگان به حق از آلودگان به باطل جدا شوند و حق پیشگان به بهشت و باطل‌گرایان به دوزخ درآیند]؛ بی‌تردید خدا بر همه چیز گواه است».

۱۹. ترجمه آیه شریفه ۸ سوره ممتحنه: «خدا شما را از نیکی کردن و عدالت نسبت به کسانی که در کار دین با شما نچنگیدند و شما را از ديارتان بیرون نکردند باز نمی‌دارد؛ زیرا خدا عدالت پیشگان را دوست دارد».

و مسلمانان را مکلف به رعایت حقوق انسانی و رفتار عادلانه با غیرمسلمانان می‌داند.<sup>۲۰</sup> همچنین، بر اساس اصل ۶۴، اقلیت‌های دینی دارای سهمیه نمایندگی در مجلس شورای اسلامی هستند؛ زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده؛ مسیحیان شامل ارمنه شمال و جنوب هر کدام یک نماینده؛ و آشوریان و کلدانیان مجموعاً یک نماینده دارند.<sup>۲۱</sup> لازم به ذکر است که در بررسی نهایی اصل ۶۴، پیشنهاد، نماینده آشوریان، بیت اوشانا برای افزایش سهمیه آشوریان و کلدانیان با استدلال محمد یزدی مبنی بر اشتراک مذهبی آن‌ها، تصویب نشد.<sup>۲۲</sup> البته، مطابق اصل ۶۴ قانون اساسی پیش از بازنگری سال ۱۳۶۸ اعلام می‌داشت: «عده نمایندگان مجلس شورای اسلامی، دویست و هفتاد نفر است و پس از هر ده سال... زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده و مسیحیان آشوری و مسیحیان ارمنی شمال و جنوب هر کدام یک نماینده انتخاب می‌کنند». بنابراین، تعداد نمایندگان جوامع دینی متناسب با جمعیت آنان محدود بوده است؛ به گونه‌ای که برای تقریباً هر دویست هزار نفر یک نماینده تخصیص می‌یابد و این نسبت به جمعیت محدود آن‌ها عادلانه تلقی شده است.<sup>۲۳</sup> با این حال، معیار دین در انتخاب نماینده و محدود ماندن تعداد نمایندگان غیرمسلمان (صرفاً ۵ نفر) در مقایسه با افزایش تعداد مسلمانان، سبب شائبه تبعیض مضاعف می‌شود.<sup>۲۴</sup> با این وجود، این اصل با لحاظ ملاحظات جغرافیایی و مذهبی، سازوکاری شفاف و پایدار برای مشارکت همه اقوام و گروه‌ها در مجلس ایجاد کرده است.

افزون بر این، اصل ۱۹ قانون اساسی نیز، تأکید دارد که همه مردم ایران، فارغ از قومیت، نژاد یا زبان، از حقوق مساوی برخوردارند و این موارد مایه امتیاز نخواهند بود. مشابه محتوای این اصل در برخی اسناد مهم بین‌المللی مانند «اعلامیه جهانی حقوق بشر»،<sup>۲۵</sup> «منشور سازمان ملل»،<sup>۲۶</sup> «میثاق مدنی-سیاسی»،<sup>۲۷</sup> «کنوانسیون اروپایی حقوق بشر»<sup>۲۸</sup> و «اعلامیه حقوق اشخاص متعلق به اقلیت‌های ملی یا قومی، دینی و زبانی»<sup>۲۹</sup> نیز بیان شده است.<sup>۳۰</sup>

۲۰. پروین و سپهری‌فر، «حقوق اقلیت‌ها در قانون اساسی»، ۷۷.

۲۱. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۵۸: اصول ۱۳، ۱۴، ۶۴.

۲۲. مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی، ۱۳۵۸: ۱۴۴۱/۲.

۲۳. هاشمی، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. (اصول و مبانی کلی نظام)، ش.ف. ۵۱۸۰۳۲۴.

۲۴. محمدی‌گرگانی، جستاری بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ش.ف. ۵۱۸۸۱۷۲.

25. Universal Declaration of Human Rights.

26. Charter of the United Nations.

27. International Covenant on Civil and Political Rights.

28. European Convention on Human Rights.

29. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.

۳۰. پروین و سپهری‌فر، «حقوق اقلیت‌ها در قانون اساسی»، ۷۸.

## ۲- برابری حقوق انتخاباتی و عدالت اجتماعی در اسناد و قوانین بین‌المللی

کاهش نابرابری و تحقق برابری در قانون از اهداف بنیادین دولت‌ها و آرمان قوه مقننه است. این اصل که ریشه در حقوق بشر دارد، با مقایسه جوامع دینی، قومی، مذهبی و زبانی سنجیده می‌شود و جلوه آن در برابری انتخاباتی و مشارکت سیاسی همه گروه‌هاست.<sup>۳۱</sup> گسترش مفهوم اقلیت، عدالت و حفظ حقوق آنان را برجسته می‌کند؛ عدالتی که هسته جامعه نظام‌مند و ضامن آزادی‌های قانونی است.<sup>۳۲</sup> کلیت قانون به معنای شمول احکام آن بر همه و منع هرگونه تبعیض بی‌دلیل است و بی‌اعتنایی به این اصل مانع تحقق مردم‌سالاری می‌شود.<sup>۳۳</sup> اصل برابری نه تنها حق، بلکه تکلیفی برای دیگران و پیش‌شرط آزادی‌های اساسی به‌عنوان مؤلفه‌ای از عدالت به‌شمار می‌آید.<sup>۳۴</sup>

زمینه‌های مفاهیم آزادی، برابری و برادری از انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹م) آغاز شد و به تثبیت مردم‌سالاری و اهمیت انتخابات انجامید. اصل برابری بدون تبعیض نژاد، جنس، زبان یا مذهب، در اسناد کلیدی چون اعلامیه حقوق بشر، منشور ملل متحد،<sup>۳۵</sup> اعلامیه جهانی حقوق بشر (ماده ۲)، میثاق‌های بین‌المللی حقوق مدنی-سیاسی و حقوق اقتصادی-اجتماعی-فرهنگی (۱۹۶۶) و اسنادی مانند کنوانسیون رفع تبعیض نژادی (۱۹۶۵)، کنوانسیون ضد تبعیض آموزشی یونسکو (۱۹۶۰)، مقاله‌نامه ۱۱۱ سازمان کار (۱۹۵۸) و اعلامیه‌های ۱۹۸۱ و ۱۹۹۲ درباره جوامع کوچک‌تر دینی مورد تأکید است.<sup>۳۶</sup> به‌منظور حفاظت فیزیکی این جوامع، پیمان منع و مجازات نسل‌کشی<sup>۳۷</sup> مصوب ۱۹۴۸ تدوین شد؛ لمکین<sup>۳۸</sup> تخریب نهادهای سیاسی - اجتماعی و تهدید هویت ملی، زبانی و فرهنگی را نیز گونه‌ای نسل‌کشی می‌داند.<sup>۳۹</sup> اعلامیه ۱۹۹۲ حقوق گروه‌های دینی و قومی بر حمایت و ارتقا هویت ملی، نژادی، فرهنگی، مذهبی و زبانی تأکید دارد، هرچند الزام‌آور نیست.<sup>۴۰</sup> قطعنامه ۱۳۷/۴۶ مورخ ۱۸ دسامبر ۱۹۹۱ مجمع عمومی، حمایت و همکاری انتخاباتی سازمان ملل را تصویب کرد. سند ۲۶ مارس ۱۹۹۴ اتحادیه

۳۱. صوریان گهرتی، انتخابات نمایندگان جوامع دینی غیرمسلمان در مجلس شورای اسلامی، در پرتو اصل برابری، ۲۱-۲۲.

۳۲. نیلی، اقتصاد و عدالت اجتماعی، ۶۰.

۳۳. جعفری و ساریان، نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰)، ۱۶.

۳۴. رالز، نظریه عدالت، ترجمه سید محمد کمال سروریان و مرتضی بحرانی، ۱۲۲.

۳۵. مواد ۱۳، ۵۵، ۸۶.

۳۶. شعبانی و کاووسی، «حقوق جامعه اقلیت دینی و مذهبی در تاریخ معاصر ایران»، ۴۱-۶۳.

37. Genocide.

38. Rafael Limkan.

۳۹. قاسمی، «اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، ۲۲.

۴۰. اخوان، «حقوق اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل و جمهوری اسلامی ایران»، ۵۶.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۷۹

بین المجالس نیز بر انتخابات آزاد و برابر و ممنوعیت تبعیض انتخاباتی تأکید دارد. این اسناد بر دو برابری بنیادین دلالت دارند: حیثیت و کرامت ذاتی و حقوق.<sup>۴۱</sup>

پیشینه نظام بین‌المللی حمایت از حقوق اقوام و مذاهب به جامعه ملل و معاهدات پس از جنگ جهانی اول بازمی‌گردد که دولت‌ها را به منع تبعیض و تضمین استفاده از زبان و مذهب جوامع دینی ملزم می‌کرد، اما به دلیل نارضایتی قومیت‌ها و دولت‌ها پایدار نماند.<sup>۴۲</sup> پس از جنگ جهانی دوم و تشکیل سازمان ملل، اسناد متعددی به طور عام یا خاص به حقوق جوامع دینی و نژادی پرداختند؛<sup>۴۳</sup> هرچند در منشور و اعلامیه جهانی حقوق بشر نامی از اقلیت نیامده، بر تساوی و بهره‌مندی همه از حقوق و آزادی‌های اساسی بدون تبعیض تأکید شده است.<sup>۴۴</sup>

همچنین، در راستای تحقق عدالت آموزشی در اسناد بین‌المللی، موارد زیر مطرح شده است:

- تعریف تبعیض آموزشی به‌عنوان یکی از مسائل مهم، در ماده ۱ «کنوانسیون عدم تبعیض در آموزش و پرورش».<sup>۴۵</sup>

- آموزش به زبان مادری به‌عنوان یکی از جنبه‌های عدالت آموزشی برای همه اقوام؛ این موضوع در «اعلامیه حقوق اشخاص متعلق به جوامع ملی، قومی، دینی و زبانی» مصوب مجمع عمومی در قطعنامه ۴۷/۱۳۵ مورخ ۱۸ دسامبر ۱۹۹۲ موردتوجه قرار گرفته است.<sup>۴۶</sup>

- آگاهی از تاریخ، سنت‌ها و فرهنگ اقوام که در همان اعلامیه بر آن تأکید شده است.<sup>۴۷</sup>

- آموزش‌های دینی و زبانی جوامع دینی، مطابق ماده ۲ «کنوانسیون منع تبعیض در آموزش و پرورش».

۴۱. صوریان گهرتی، انتخابات نمایندگان جوامع دینی غیرمسلمان در مجلس شورای اسلامی، در پرتو اصل برابری، ۳۱-۳۲.

۴۲. Laponce, *Language and Their Territories*, 44.

۴۳. Thornberry, "The importance of timing: The varying impact of childhood and adolescent maltreatment on multiple problem outcomes", 56.

۴۴. مقدمه و مواد ۱۳، ۵۵، ۷۶ منشور؛ ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر.

۴۵. ماده ۱: «واژه تبعیض در این کنوانسیون شامل هرگونه تمیز و تفاوت‌گذاری، محروم‌سازی، ایجاد محدودیت، یا رجحان قائل شدن بر اساس نژاد، رنگ پوست، جنسیت، زبان، دین، عقیده سیاسی یا عقیده دیگر، منشأ ملی یا اجتماعی، شرایط اقتصادی یا ناشی از ولادت است که هدف یا تأثیر آن از بین بردن یا تضعیف برابری رفتار در زمینه آموزش و پرورش و به‌ویژه زمینه‌های زیر باشد:

الف) محروم کردن هر فرد یا گروه از افراد از دسترسی به هر نوع یا سطح از آموزش و پرورش.

ب) محدودکردن هر فرد یا گروه از افراد به آموزش و پرورش با استاندارد و معیار پست‌تر.

ج) بر اساس موضوع مفاد ماده ۲ این کنوانسیون، ایجاد یا حفظ نظام‌ها یا نهادهای آموزشی جداگانه برای اشخاص یا گروه‌های خاص.

د) تحمیل شرایطی که با شرافت و شئون انسان ناسازگار باشد.

۴۶. ماده ۴/۳: «کشورها باید، هرگاه امکان دارد، اقدامات مناسب انجام دهند تا اشخاص متعلق به اقلیت‌ها بتوانند فرصت‌های کافی برای یادگرفتن زبان مادری خود یا آموزش دیدن به زبان مادری خود داشته باشند».

۴۷. ماده ۴/۴: «کشورها باید، هرجا مناسب بود، در زمینه آموزش تدابیری به عمل آورند تا آگاهی از تاریخ، سنت‌ها، زبان و فرهنگ اقلیت‌های موجود در داخل سرزمین خود را تشویق کنند. اشخاص متعلق به اقلیت‌ها باید فرصت‌های کافی برای شناخت و کسی از جامعه به صورت یک مجموعه داشته باشند».

در آموزش به زبان مادری، تمام محتوای دروس به همان زبان ارائه می‌شود، اما در آموزش دینی یا زبانی اقلیت صرفاً نکات و قواعد زبان مادری تدریس می‌شود و اجرای آن مشروط به معیارهای مقامات صالح است.<sup>۴۸</sup>

- به رسمیت شناختن حق همه اقوام و گروه‌ها در برخورداری از آموزش و آزادی تأسیس مراکز آموزشی به‌عنوان یکی از ابعاد عدالت آموزشی.<sup>۴۹</sup>

- ایجاد یا حفظ نظام‌ها یا مؤسسات آموزشی مستقل برای اهداف دینی یا زبانی؛<sup>۵۰</sup> آموزش دینی و اخلاقی کودکان بر اساس باورها و اعتقادات آنان؛ حق جوامع ملی برای فعالیت‌های آموزشی؛<sup>۵۱</sup> و حق والدین در تربیت دینی و اخلاقی کودکان.<sup>۵۲</sup>

- حق برخورداری از تعطیلات متناسب با مذهب که در ماده ۶ «اعلامیه حذف تمام اشکال تعصب و تبعیض مبتنی بر عقیده» مورد اشاره قرار گرفته است.<sup>۵۳</sup>

### ۳- تحول حقوقی ایران در عدالت آموزشی جوامع دینی: از مشروطه تا دوران معاصر

همسو با اسناد بین‌المللی، نظام حقوقی ایران در قانون اساسی و قوانین مرتبط با عدالت آموزشی، از جوامع دینی حمایت کرده است. اصل تساوی و منع تبعیض از حقوق بنیادین این جوامع به شمار می‌رود.<sup>۵۴</sup> استفاده از عباراتی چون «هر ایرانی» و «افراد ملت» در اصول قانون اساسی و متمم آن، بر شمول شهروندی برای همه اقشار، از جمله گروه‌های قومی و دینی، دلالت دارد.<sup>۵۵</sup> باین حال، حذف واژه «مذهب» در برخی اصول، شائبه تبعیض مذهبی را ایجاد کرده است.<sup>۵۶</sup> در دوره رضاشاه، آموزش زبان مادری ممنوع و فعالیت مدارس محدود شد. مدارس ارامنه از ۱۳۰۶ ملزم به تدریس فارسی شدند و آموزش ارمنی به منازل منتقل گردید تا اینکه در ۱۳۲۰، با پیگیری خلیفه کل ارامنه، و درخواست به نخست‌وزیر تدریس رسمی محدود

۴۸. یداللهی و همکاران، «مقایسه نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی در ارتباط با عدالت آموزشی در اقلیت‌های قومی مذهبی»، ۳۴۳.

۴۹. زارعی، و همکاران، «حقوق اقلیت‌ها از منظر اسناد بین‌المللی، اسلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، ۷۰-۴۹.

۵۰. همچنین در ماده ۱۴ اعلامیه سازمان ملل متحد درباره حقوق مردمان بومی، مورد توجه قرار گرفته است.

۵۱. قسمت ب بند ۱ ماده ۵ کنوانسیون عدم تبعیض در آموزش و پرورش.

۵۲. قسمت ج بند ۱ ماده ۵ کنوانسیون عدم تبعیض در آموزش و پرورش.

۵۳. یداللهی و همکاران، «مقایسه نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی در ارتباط با عدالت آموزشی در اقلیت‌های قومی مذهبی»، ۳۴۴-۳۴۳.

۵۴. حبیب‌زاده و هوشیار، «موقعیت‌های دینی در حقوق کیفری ایران در پرتو اصل برابری در مقابل قانون».

۵۵. یداللهی و همکاران، «مقایسه نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی در ارتباط با عدالت آموزشی در اقلیت‌های قومی مذهبی»، ۳۴۵.

۵۶. واعظ مهدوی، «قانون اساسی و عدالت آموزشی»، ۱۳۹۴.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۸۱  
آن مجاز شد.<sup>۵۷</sup>

در این دوره، گرچه محور سیاست رسمی ملی‌گرایی بود، امکان خدمت سربازی و استخدام در ارتش برای غیرمسلمانان فراهم شد. همچنین، در اواخر این دوره باهدف لغو کاپیتولاسیون و پایان مصونیت قضایی اتباع خارجی، قوانین کیفری با تعابیر عام برای شمول برابر جرایمی مانند قتل نسبت به مسلمان و غیرمسلمان تنظیم گردید.<sup>۵۸</sup>

با اصلاحیه ماده ۲۰ قانون ثبت‌احوال (۱۳۶۳)، ثبت دین جوامع دینی در اسناد سجلی الزامی شد. قانون اساسی جمهوری اسلامی، در کنار اصول کلی چون مشارکت عمومی در تعیین سرنوشت، امنیت قضایی، حق انتخاب شغل و وکیل، و اصل برائت، نسبت به قانون اساسی مشروطه حقوق بیشتری برای جوامع دینی مقرر کرده است.

باین حال، اصول ۴، ۱۲، ۹۱، ۱۱۵، التزام به مذهب رسمی را شرط یا موجب امتیاز ویژه دانسته‌اند.<sup>۵۹</sup> اصل ۱۹ تنها بر برابری قومی تأکید دارد و از گروه‌های دینی و مذهبی نامی نبرده است، درحالی‌که گروهی چون ارامنه دارای هویت دینی و فرهنگی متمایز هستند.<sup>۶۰</sup> همچنین در اصل ۱۲۱، رئیس‌جمهور در سوگند خود «پاسدار مذهب رسمی» معرفی می‌شود، بی‌آنکه اشاره‌ای به حمایت از همه جوامع دینی شناخته‌شده در قانون اساسی شود.<sup>۶۱</sup>

بند (الف) ماده ۱۶ لایحه استخدام نیروی انتظامی (۱۳۸۲/۱۰/۲۳) شرط استخدام پایور و پیمانی را «اعتقاد به اسلام یا ادیان رسمی» می‌داند. شورای نگهبان این شرط را مانع ارتقای غیرمسلمانان به فرماندهی دانسته، هرچند اهل سنت را نیز مجاز می‌داند. نمونه آن، انتصاب فرمانده ارتش در ۱۴۰۰/۰۵/۲۶ است.<sup>۶۲</sup> بر اساس اصول ۱۲ و ۱۳ قانون اساسی، استخدام جوامع دینی مجاز است، اما برخی مناصب عالی به مسلمانان محدود شده است.<sup>۶۳</sup>

بررسی حقوقی جوامع دینی در قانون اساسی ایران با اندیشه اسلامی پیوند دارد. تا پیش از مشروطه و با تأثیر از حقوق فرانسه، قوانین مدنی تنها بر تابعیت متمرکز بودند. در نظام فعلی، سه گونه اقلیت

۵۷. اکبری و حرآبادی فراهانی، «وضعیت آموزش زبان اقلیت‌های دینی در مدارس آن‌ها در عصر پهلوی دوم (۱۳۰۷-۱۳۲۰ ه.ش)»، ۶.

۵۸. جعفری و ساریان، نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰)، ۱۸-۱۹.

۵۹. شعبانی و کاووسی، «حقوق جامعه اقلیت دینی و مذهبی در تاریخ معاصر ایران»، ۴۱-۶۳.

۶۰. قاسمی، «اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، ۲۲.

۶۱. صبوریان گهرتی، انتخابات نمایندگان جوامع دینی غیرمسلمان در مجلس شورای اسلامی، در پرتو اصل برابری، ۳۵-۳۷.

۶۲. تقی‌زاده و فعلی، «حقوق و آزادی‌های اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی ایران در پرتو قانون اساسی و نظرات شورای نگهبان»، ۴۳.

۶۳. تقی‌زاده و فعلی، «حقوق و آزادی‌های اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی ایران در پرتو قانون اساسی و نظرات شورای نگهبان»، ۴۳.

قابل‌شناسایی است: دینی،<sup>۶۴</sup> مذهبی<sup>۶۵</sup> و قومی؛<sup>۶۶</sup> این صفات می‌توانند هم‌زمان وجود داشته باشند. آرامنه نمونه‌ای از اقلیت دینی-قومی‌اند که پس از انقلاب ۱۳۵۷ با چالش ایدئولوژیک مواجه شدند. از این رو، قانون اساسی برای آنان حقوقی چون برابری حقوق، آزادی وجدان و انجام شعائر مذهبی، و برخورداری از حقوق اجتماعی و سیاسی مقرر کرده است.

اقلیت‌های مذهبی (غیرشیعه دوازده‌امامی) شامل مذاهب حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و زیدی‌اند که بر اساس اصل ۱۲، برابری حقوقی با اکثریت داشته و در اجرای مراسم، احوال شخصیه<sup>۶۷</sup> و تعلیم مذهبی آزادند. اصول ۱۹ و ۲۰ تبعیض بر اساس رنگ، نژاد، زبان یا مذهب را منع می‌کند. جوامع قومی نیز طبق اصول ۱۵ و ۱۹ حق استفاده و آموزش زبان مادری را دارند.<sup>۶۸</sup>

جوامع دینی غیرمسلمان (اصل ۱۳: مسیحی، کلیسی، زردشتی) مشمول برخی محدودیت‌ها و امتیازات خاص‌اند، مانند سهمیه نمایندگی در مجلس (اصل ۶۴) که برای اقلیت‌های مذهبی پیش‌بینی نشده است. اصل ۱۲ رعایت مقررات مذهبی سایر مذاهب اسلامی را تضمین کرده، اما چنین ضمانتی برای غیرمسلمانان نیامده است. این تفکیک بر مبنای اشتراک یا افتراق دینی/مذهبی است و با اصول برابری مغایرت ندارد،<sup>۶۹</sup> هر چند امتیازات ویژه اسلام و تشیع و کاستی اجرای برخی اصول محل بحث است. به‌عنوان مثال، در میان چهار نوع انتخابات کشور، اقلیت‌های دینی تنها در انتخابات مجلس و شوراها حق معرفی نامزد دارند. در انتخابات ریاست جمهوری و خبرگان رهبری چنین حقی پیش‌بینی نشده است؛ زیرا قانون اساسی، رئیس‌جمهور را مسلمان و شیعه، و اعضای خبرگان را دارای اجتهاد در فقه اسلامی می‌داند. از این رو، اقلیت‌های دینی در این دو انتخابات صرفاً از حق رأی برخوردارند.<sup>۷۰</sup> در اصل ۱۲۱ قانون اساسی نیز، رئیس‌جمهور در سوگند خود پاسداری از مذهب رسمی کشور را تعهد می‌کند، درحالی‌که او منتخب ملت است، نه صرفاً امت اسلامی. با توجه به وجود جوامع دینی شناخته‌شده در ایران، شایسته بود این سوگند به‌گونه‌ای تنظیم می‌شد که سایر جوامع دینی نیز مورد حمایت این سوگند قرار می‌گرفتند.<sup>۷۱</sup>

۶۴. زردشتی، یهودی، مسیحی.

۶۵. تسنن حنفی، مالکی، حنبلی، زیدی مذهب.

۶۶. اسامی آن‌ها ذکر نشده است، اما در اصول خاصی به آنها اشاره شده مانند اصول ۱۵ و ۱۹.

۶۷. ازدواج، لاق، ارث و وصیت.

۶۸. جعفری و ساریان، نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰)، ۱۶.

۶۹. جوان‌آراسته، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۶۳؛ تقی‌زاده و فعلی، «حقوق آزادی‌های اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی ایران در پرتو قانون

اساسی و نظرات شورای نگهبان»، ۲۴.

۷۰. نظری، اقلیت‌های دینی در پارلمان ایران، ۷۷.

۷۱. صبوریان گهرتی، انتخابات جوامع دینی غیرمسلمان در مجلس شورای اسلامی، در پرتو اصل برابری، ۳۶.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۸۳

در قانون اساسی، حقوق جوامع قومی با اشتراک در باور دینی یا مذهبی مشابه است و تفاوت اصلی به حمایت از تمایزات فرهنگی آنان محدود می‌شود. بر پایه تقسیم‌بندی مبتنی بر عقیده<sup>۷۲</sup> و قومیت،<sup>۷۳</sup> اقوام و ادیان در پنج گروه جای می‌گیرند: (۱) اقلیت دینی مانند مسیحیان انجیلی، (۲) دینی-قومی مانند ارامنه، (۳) مذهبی مانند اهل سنت، (۴) مذهبی-قومی مانند ترکمنان و (۵) قومی صرف مانند آذری‌ها؛ حقوق هر گروه در قانون اساسی مشخص شده است.<sup>۷۴</sup>

قانون اساسی ۱۳۵۸ مشارکت و نمایندگی اقلیت‌ها را به رسمیت می‌شناسد (اصول ۱۲ و ۱۳)، از جمله آزادی در مراسم مذهبی، تعلیم و تربیت و احوال شخصیه که در دعاوی خانوادگی بر اساس احکام مذهبی آنان رسیدگی می‌شود.<sup>۷۵</sup> همچنین حقوقی چون اداره مدارس و معابد، تسهیلات سفر، ادامه تحصیل، فعالیت فرهنگی و ورزشی، انتشار کتاب، اشتغال دولتی، مرمت اماکن مذهبی و تشکیل انجمن‌ها پیش‌بینی شده است.<sup>۷۶</sup>

#### ۴- نقش نمایندگان ارمنی پس از تشکیل مجلس شورای اسلامی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز به کار مجلس شورای اسلامی، نمایندگان جامعه ارامنه، به‌ویژه هراییر خالاتیان و هراچ خاچاطوریان در دوره اول، با طرح مطالبات حقوقی، فرهنگی و اجتماعی ارامنه، برای رفع تفاوت‌های قانونی و تحقق برابری تلاش کردند. این اقدامات نقش مهمی در دفاع از حقوق جوامع دینی و بازتاب دغدغه‌های جامعه ارامنه در نظام قانون‌گذاری داشت.

در سال‌های نخست انقلاب، فضای احساسی و بی‌تجربگی مدیران تازه‌کار موجب محدودیت‌هایی برای جامعه ارمنی شد؛ از جمله ممنوعیت تدریس زبان ارمنی، محدودیت‌های دینی و فرهنگی، و فشار بر انجمن‌ها و مدارس. خالاتیان و خاچاطوریان در دفاع از حقوق ارامنه حتی با خطرانی مانند حمله مسلحانه به خالاتیان روبه‌رو شدند.<sup>۷۷</sup> خالاتیان در نطق‌های خود در مجلس به پیامدهای بسته‌شدن مدارس، خطر مهاجرت ارامنه، دخالت بیگانگان، و لزوم تضمین رسمی حقوق فرهنگی و مذهبی اشاره کرد.<sup>۷۸</sup> وی بر نقش جامعه ارمنی در توسعه کشور، پابندی به سیاست «نه شرقی، نه غربی»، رعایت حقوق هویتی و

۷۲. اکثریت شیعه اثنی‌اشعری، اقلیت‌های دینی، اقلیت‌های مذهبی.

۷۳. خصوصیت غیردینی، اقوام.

۷۴. قاسمی، «اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، ۸۶۹-۸۵۹.

۷۵. جوان‌آراسته، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. ۶۹؛ ولویون، «ارث اقلیت‌های دینی و مذهبی در ایران»، ۵۱.

۷۶. حبیب‌زاده و هوشیار، «موقعیت‌های دینی در حقوق کیفری ایران در پرتو اصل برابری در مقابل قانون»، ۸۴.

۷۷. نظری، اقلیت‌های دینی در پارلمان، ۲۵۰.

۷۸. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۱، جلسه ۳۷.

زبانی، رفع محدودیت‌های اداری و اشتغال، بازگشایی برنامه‌های رادیویی ارمنی، بهبود برخورد با بانوان، حل مشکلات اماکن مذهبی، رسمیت شناختن ۲۴ آوریل و احترام به شهدای ارمنی تأکید داشت.<sup>۷۹</sup> آموزش تعلیمات دینی به زبان مادری و تحت نظر مراجع دینی که با سیاست رسمی تدریس به زبان فارسی در تعارض بود، یکی از مهم‌ترین مطالبات او بود.<sup>۸۰</sup> همچنین با هشدار نسبت به شایعات درباره امنیت جامعه ارمنی و تصرف انجمن‌های آن‌ها، بر نقش مخرب عوامل بیگانه و برخی اظهارات داخلی تأکید نمود.<sup>۸۱</sup>

هراچ خاچاطوریان نیز، با اشاره به تبلیغات ضدانقلاب درباره جوامع دینی گفت: دشمنان با شایعه پراکنی درباره ناامنی، اخراج از کار و تصرف انجمن‌ها، آن‌ها را نسبت به انقلاب بدبین می‌کنند. او انتقاد یکی از مسئولان به مدارس ارامنه و اتهام جاسوسی به کلیسای ارمنی اصفهان را عامل نگرانی ارامنه دانست و تأکید کرد کلیسای گریگوری هیچ ارتباطی با گروه‌های مسیونری غربی ندارد. وی با یادآوری جنایات آمریکا، صهیونیسم و نسل‌کشی ارامنه توسط عثمانی، گفت ارامنه هرگز تحت حمایت کشورهای مسیحی نبوده و قرن‌ها در کنار ملت ایران فداکاری کرده‌اند. خاچاطوریان خواستار حمایت از فرهنگ، زبان و آیین مذهبی ارامنه و تداوم وفاداری به انقلاب شد.<sup>۸۲</sup>

در نخستین دوره مجلس خبرگان قانون اساسی، هراچ خاچاطوریان به نمایندگی از جامعه ارامنه شرکت کرد و پیشنهاد داد واژه «اقلیت» با عبارتی چون «جامعه غیرمسلمان» یا «جوامع قانونی دینی غیر اسلامی» جایگزین شود که پذیرفته نشد. در پیش‌نویس اصل ۲۱، خواستار جایگزینی «مطبوعات محلی» با «مطبوعات خودشان» شد و در اصل ۱۳۸ پیشنهاد افزودن واژه «مستضعفان» به عبارت «دفاع از حقوق همه مسلمانان» را مطرح کرد.<sup>۸۳</sup>

در مجموع، در دوره اول مجلس شورای اسلامی، مهم‌ترین مطالبات جامعه ارمنی شامل حفظ زبان و تعلیمات دینی، اشتغال در ادارات دولتی، رفع تبعیض، تضمین حقوق جوامع دینی و به رسمیت شناختن مناسبت‌هایی چون ۲۴ آوریل بود. خاچاطوریان با تعامل سازنده با مسئولان و تأکید بر بی‌ارتباط بودن ارامنه با عوامل خارجی، زمینه کاهش فشارها و رفع بخشی از محدودیت‌ها را فراهم کردند.

۷۹. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۱، جلسه ۳۰۳.

۸۰. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۱، جلسه ۴۷۳.

۸۱. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۱، جلسه ۴۳.

۸۲. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۱، جلسه ۱۳۶.

۸۳. بگلریان، «تجربه نمایندگی در مجلس: نگاهی مفهومی»، ۴۱-۴۷.

## ۵- نطق‌ها و اقدامات نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق و

### مطالبات

از آغاز فعالیت مجلس شورای اسلامی، نمایندگان ارمنه، با پیگیری در مسائل حقوقی، فرهنگی و اجتماعی جامعه خود، در جهت رفع محدودیت‌های قانونی گام برداشتند و نقش مهمی در انعکاس مطالبات جوامع دینی در فرایند قانون‌گذاری ایفا کردند.

وارطان وارتانیان، نماینده ارمنه تهران از دوره دوم تا پنجم مجلس شورای اسلامی، طی نطق‌های قبل از دستور جلسات مجلس، بر هویت مستقل کلیسای ارمنی، حقوق دینی و فرهنگی ارمنه از جمله آموزش زبان و علوم دینی به ارمنی در مدارس، و نقش آنان در دفاع مقدس و حیات صنعتی کشور تأکید کرد. وی خواستار رفع مشکلات و تأمین بودجه مدارس ارمنی‌زبان، مقابله با تبلیغات منفی درباره وابستگی خارجی ارمنه، و اجرای عملی حقوق مقرر در قانون اساسی شد.<sup>۸۴</sup>

آرطاواس باغومیان، نماینده ارمنه اصفهان و جنوب کشور در دوره دوم تا پنجم، در سخنرانی‌های خود در مجلس، به کشتار تاریخی ارمنه و شهیدان ارمنی ایران اشاره کرد و بر رفع تبعیض در برخورد نهادهای دولتی با جوامع دینی تأکید نمود. او نسبت به سوءاستفاده سیاسی بیگانگان از موضوع اقلیت‌ها اعتراض کرده، نقش ارمنه در دفاع مقدس و عمران کشور را یادآور شد و از سکوت نهادهای بین‌المللی درباره حقوق آن‌ها انتقاد کرد.<sup>۸۵</sup>

ژرژیک آبرامیان، نماینده ارمنه اصفهان و جنوب در دوره ششم، در جلسات مجلس، بر هم‌زیستی مسالمت‌آمیز جوامع دینی و نقش آنان در عرصه‌های ملی و بین‌المللی تأکید کرد. او کشتار ۱۹۱۵ را یادآور شد، حمایت جامعه ارمنی از ملت‌های مظلوم به‌ویژه فلسطین را مطرح کرد، سیاست‌های نژادپرستانه و پان‌ترکیسم را محکوم نمود، و خواستار حمایت دولت از مراکز فرهنگی، آموزشی و اقتصادی ارمنه برای جلوگیری از مهاجرت شد.<sup>۸۶</sup>

گنورک وارطان، نماینده ارمنه تهران و شمال در دوره هفتم و هشتم، ضمن تأکید بر رفع تبعیض و برابری حقوقی و اجتماعی ارمنه، از حق ایران در استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای دفاع کرد. او به نقش ارمنه در دفاع مقدس و سازندگی اشاره کرد، و تبعیض‌های قانونی خصوصاً در ارث، شهادت و دیه را نقد نمود، خواستار شناسایی رسمی نسل‌کشی ارمنه و تخصیص کامل بودجه اقلیت‌ها شد و نسبت به تخریب

۸۴. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۲، جلسات ۲۶۳، ۴۹۱، ۵۳۰.

۸۵. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۲، جلسات ۱۲۳، ۳۹۶.

۸۶. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۶، جلسات ۱۰۱، ۲۱۷.

آثار تاریخی ارامنه در جمهوری نخجوان ابراز نگرانی کرد.<sup>۸۷</sup>

روبرت بگلریان، نماینده ارامنه اصفهان و جنوب در دوره هفتم، طی سخنرانی‌های خود، انتخابات را نماد وحدت ملی دانست و ارامنه را بخشی از هویت ایران معرفی کرد. او از رفع نابرابری دیه و استخدام معلمان جوامع دینی تقدیر نمود، اما خواستار تسریع در اصلاح ماده ۸۸۱ مکرر قانون مدنی و حل مسئله قصاص شد. بگلریان همچنین بر محکومیت نسل‌کشی ارامنه و حق ایران در دستیابی به انرژی هسته‌ای تأکید کرد.<sup>۸۸</sup>

دکتر کارن خانلری، نماینده ارامنه تهران و شمال ایران، در نطق خود گفت: ارمنیان ایران که همواره دوشادوش سایر شهروندان از استقلال و پیشرفت کشور دفاع کرده‌اند، خواهان شناسایی رسمی نسل‌کشی ۱۹۱۵ هستند؛ موضوعی که از بهمن ۱۳۵۷ با سخنان امام خمینی به‌عنوان «فاجعه‌ای بزرگ» مورد توجه قرار گرفت و در سال‌های بعد با ادای احترام سید محمد خاتمی در ایروان، محکومیت آن توسط محمود احمدی‌نژاد و تأیید صریح برخی مقامات در ۱۳۹۰ ادامه یافت؛ جامعه ارمنی این مطالبه را همسوبا سیاست جمهوری اسلامی در حمایت از ملت‌های مظلوم جهان می‌داند.<sup>۸۹</sup>

نمایندگان جامعه ارامنه در مجلس شورای اسلامی، بر اساس اصل ۸۴ قانون اساسی، در برابر کل ملت ایران مسئول‌اند؛ امری که بر اهمیت جایگاه آنان می‌افزاید. این نمایندگان از آغاز حضور در مجلس، در پیگیری دغدغه‌ها و مطالبات جامعه ارمنی و سایر جوامع ایرانی کوشیده و در ادوار مختلف، به‌ویژه ششم و هفتم، در کاهش تبعیض و محرومیت‌ها دستاوردهایی کسب کرده‌اند.<sup>۹۰</sup>

از مهم‌ترین محورهای فعالیت آنان می‌توان به پیگیری برابری در موضوعات دیه، قصاص، شهادت، ارث و حقوق اجتماعی، تأمین بودجه سالانه برای جوامع دینی، ایجاد فرصت استخدام در دستگاه‌های دولتی، تدریس زبان ارمنی و مدیریت مدارس ارامنه، بهبود روابط ایران و ارمنستان، حمایت از خانواده‌های شهدا و ایثارگران ارمنی و همکاری با شورای خلیفه‌گری اشاره کرد. این نمایندگان همچنین در روندهای تقنینی و نظارتی مجلس و مسائل عمومی کشور حضوری فعال داشته‌اند.

نمایندگان ارمنی مجلس، با وجود تداوم برخی مشکلات ساختاری و حقوقی با ریشه‌های تاریخی در دوره‌های مشروطه و پهلوی، پس از پیروزی انقلاب اسلامی و با حمایت مقامات عالی، فرصت بیشتری

۸۷. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۷، جلسات ۱۰۱، ۳۱۶.

۸۸. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۷، جلسه ۱۲۴.

۸۹. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۹، جلسه ۱۴۶.

۹۰. جعفری و ساریان، نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰)، ۲۳۴.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۸۷

برای فعالیت و پیگیری مطالبات جوامع دینی به دست آوردند. از مهم‌ترین دستاوردهای آنان تا پایان دوره‌های هفتم و هشتم مجلس می‌توان به تصویب اصول و کلیات اساسنامه شورای خلیفه‌گری ارامنه و آغاز رسمی فعالیت آن، پیگیری رفع تبعیض، بهبود شرایط استخدامی در دستگاه‌های دولتی و اختصاص ردیف مشخص بودجه سالانه به جوامع دینی اشاره کرد.

دکتر لئون داویدیان، نماینده ارامنه تهران، در نطق‌های خود در مجلس با قدردانی از وزارت کشور و کمیسیون ماده ۱۰ احزاب، تصویب اصول اساسنامه و برگزاری انتخابات مجمع عمومی شورای خلیفه‌گری ارامنه تهران و ابقای نام آن شورا را ستود و مجدداً بابت صدور پروانه فعالیت شورا از کمیسیون مربوطه تشکر کرد.<sup>۹۱</sup>

دکتر داویدیان به همراه ژرژیک آبرامیان، خسرو دبستانی نماینده زرتشتیان، یوناتان بت‌کلیا نماینده آشوریان و سیده فاطمه خاتمی نماینده مشهد و کلارت نسبت به اطلاعیه استخدامی وزارت نیرو و لزوم ذکر کلیه ادیان رسمی شناخته شده در شرایط استخدامی به وزیر نیرو تذکر دادند. نمایندگان ارمنی همچنین، در مواردی چون عدم رسیدگی به بودجه تخصیص یافته به اقلیت‌ها و عدم اجرای مصوبه استخدام نیروهای اقلیت دینی در وزارت آموزش و پرورش را به رئیس جمهور و وزیر مربوطه یادآور شدند.<sup>۹۲</sup>

دکتر داویدیان در نطق پیش از دستور، با اشاره به نقش ارامنه در انقلاب و دفاع مقدس (حدود ۱۵۰ شهید و جانباز) بر هویت مشترک ایرانی و ارمنی در چهارچوب اصول ۱۳، ۱۴، ۱۵ قانون اساسی و حمایت عملی دولت تأکید کرد. او خواستار رفع تبعیضات دینی، تخصیص بودجه به جوامع دینی و تداوم حمایت‌های فرهنگی و آموزشی از جمله بازگشت مدیران ارمنی به مدارس خاص، افزایش ساعات تدریس زبان ارمنی و حمایت از باشگاه آارات شد.<sup>۹۳</sup>

روبرت بگلریان، چندین دوره نماینده ارامنه اصفهان و جنوب ایران در مجلس و عضو کمیسیون انرژی، با تأکید بر هویت ایرانی ارامنه و شناسایی رسمی آن در حقوق بین‌الملل، گفت: هرچند احساس تبعیض در فرایند استخدام و گزینش برای گروه‌های قومی و دینی وجود دارد، اما منع قانونی برای حضور آنان در نهادهای دولتی نیست. او سیاست جمهوری اسلامی ایران را از ابتدای انقلاب نسبت به این جوامع، ثابت و منسجم دانست که موجب حل بخش بزرگی از مشکلات و افزایش مشارکت شده است. بگلریان ارتباط ارامنه ایران با ارمنستان را مشابه سایر شهروندان دانست، اما نقش نمایندگان را در گسترش روابط فرهنگی،

۹۱. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۶، جلسات ۱۲۲، ۳۰.

۹۲. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۶، جلسات ۳۰، ۲۹۸.

۹۳. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، دوره ۶، جلسه ۱۷۰.

اقتصادی و اجتماعی با این کشور و عضویت در گروه دوستی پارلمانی مهم ارزیابی کرد. وی همچنین بر سنت فاصله‌گرفتن نمایندگان ارامنه از جناح‌بندی‌ها و فعالیت جمعی در موضوعات مشترک و رویکرد مستقل در مسائل تخصصی تأکید کرد.<sup>۹۴</sup>

**جدول شماره (۱): اهم نطق‌های نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی**

نام نماینده	دوره نمایندگی در مجلس	شماره جلسات	موضوع نطق
هرایر خالاتیان (شمال)	دوره اول	۳۷، ۴۳، ۳۰۳، ۴۷۳	دفاع از حقوق ارامنه، رفع محدودیت زبان و آموزش دینی، هشدار درباره مهاجرت، رسمیت ۲۴ آوریل، نقد محدودیت‌های اداری و اشتغال، مشکلات اماکن مذهبی.
هراچ خاچاطوریان (جنوب)	دوره اول	۴۳، ۱۳۶	انتقاد از شایعه‌پراکنی و دستاویز قراردادن حقوق اقلیت‌ها، پیگیری حقوق فرهنگی و اجتماعی ارامنه و کاهش فشارها بر آن‌ها.
وارطان وارتانیان (شمال)	دوره دوم، سوم، چهارم و پنجم	۷۰، ۲۶۳، ۴۹۱، ۵۳۰	هویت کلیسای ارمنی، آموزش زبان ارمنی، بودجه مدارس، نقش در دفاع مقدس، مقابله با تبلیغات منفی.
آرطواوس باغومیان (جنوب)	دوره دوم، سوم، چهارم و پنجم	۱۲۳، ۳۹۶	یادآوری کشتار تاریخی ارامنه توسط عثمانی، نقد تبعیض، اعتراض به سوءاستفاده بیگانگان، نقش ارامنه در دفاع مقدس.
لئون داودیان (شمال)	دوره ششم	۳۰، ۱۲۲، ۱۷۰، ۲۹۸	قدردانی از تصویب اساسنامه شورای خلیفه‌گری، رفع محدودیت‌های استخدامی، اختصاص بودجه جوامع دینی، حمایت فرهنگی و آموزشی.
ژرژیک آبرامیان (جنوب)	دوره ششم و دهم	۱۰۱، ۲۱۷	هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، حمایت از فلسطین، محکومیت پان‌ترکیسم، جلوگیری از مهاجرت ارامنه و نقد شرایط استخدام وزارت نیرو و مطالبه ذکر کلیه ادیان رسمی در شرایط استخدامی.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۸۹

گنورک وارطان (شمال)	دوره هفتم و هشتم	۱۰۱، ۳۱۶	رفع تبعیض در دیه، قصاص، شهادت و ارث؛ دفاع از انرژی هسته‌ای؛ نگرانی درباره تخریب آثار تاریخی ارامنه در جمهوری نخجوان.
روبرت بگلریان (جنوب)	دوره هفتم، هشتم، نهم و یازدهم	۱۲۴	وحدت ملی، قدردانی از رفع نابرابری دیه، مطالبه اصلاح ماده ۸۸۱ مکرر و حق قصاص.
کارن خانلری (شمال)	دوره نهم و دهم	۱۴۶	خواستار شناسایی نسل‌کشی ارامنه توسط دولت وقت عثمانی از سوی دولت جمهوری اسلامی ایران.

#### ۶- برابر شدن دیه مسلمانان و غیرمسلمانان و تصویب برخی قوانین دیگر

پس از دهه سوم انقلاب اسلامی، گام‌های مؤثری برای کاهش محدودیت‌های قانونی گروه‌های قومی و دینی برداشته شد. هرچند قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ در مجازات‌های بازدارنده تفاوتی میان مسلمان و غیرمسلمان قائل نبود، اما در حدود، قصاص و دیات اختلافاتی بر پایه آرای مشهور فقهی باقی بود. ماده ۲۰۷ قصاص را به اولیای دم مسلمان اختصاص می‌داد و برای غیرمسلمان دیه پیش‌بینی می‌کرد؛ ماده ۲۹۷ (۱۳۷۰) نیز دیه مسلمان را ذکر و تعیین دیه دیگران را به ولی امر واگذار کرده بود. مجمع تشخیص مصلحت نظام در ۶ دی ۱۳۸۲ با الحاق تبصره‌ای، دیه جوامع دینی شناخته‌شده را برابر مسلمانان کرد و بخشنامه ۸ خرداد ۱۳۸۷ قوه قضائیه این برابری را در تصادفات رانندگی تأیید نمود.

در خصوص ممنوعیت ارث‌بری کافر از مسلمان و ماده ۸۸۱ قانون مدنی<sup>۹۵</sup> (مصوب آبان ۱۳۷۰) نیز، با پیگیری نمایندگان جوامع دینی و برگزاری نشست‌های تخصصی با مسئولان، به تفاهم با قوه قضائیه انجامید و منجر به صدور بخشنامه شماره ۱۰۰۰/۲۳۷۶۷/۹۰۰۰ مورخ ۱۴۰۱/۰۹/۱۲ شد که بر اساس آن، اجرای این ماده برای جوامع دینی الزامی نیست و تقسیم ارث طبق احوال شخصیه دینی متوفی انجام می‌شود.<sup>۹۶</sup> موضوع دیگر، افزوده شدن ماده ۱۳۱۳ مکرر قانون مدنی است که به موجب آن، وجود «عدالت» و «ایمان» برای اثبات و پذیرش شهادت گواهان لازم شمرده می‌شود؛<sup>۹۷</sup> اما با گذر زمان و رویکرد نوین قانون‌گذاری جمهوری اسلامی در جهت تقویت هم‌زیستی و برابری دینی، این تفسیر دگرگون شد و شرط

۹۵. ماده ۸۸۱ مکرر قانون اساسی بیان می‌دارد: کافر از مسلمان ارث نمی‌برد و اگر در بین ورثه متوفای کافری، مسلم باشد وراثت کافر ارث نمی‌برند اگرچه از لحاظ طبقه و درجه مقدم بر مسلم باشند.

۹۶. خیرگزاری دانشجویان ایران، ایسنا، کد خبر ۸۸۰۱-۰۹۷۸۸: ۱۴۰۱/۰۹/۲۰ <https://www.vank.ir>

۹۷. طوسی، کتاب الخلاف، ۲۷۲.

مسلمان بودن برای گواهان در دعاوی مربوط به اقلیت‌های دینی لغو گردید، به گونه‌ای که شهادت پیروان ادیان شناخته‌شده نیز رسمیت یافت.<sup>۹۸</sup> همچنین، با تنظیم برخی قوانین، زمینه فعالیت آزاد جوامع دینی فراهم شد؛ بر اساس اصل ۶۷ قانون اساسی اجازه سوگند نمایندگان هر گروه به کتاب مقدس خود را داد؛ مواد ۳۷ و ۳۸ قانون احزاب ۱۳۶۱ فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی مانند مدارس و زبان را مجاز دانست؛ قانون معافیت مالیاتی اماکن و انجمن‌های دینی (۱۳۱۲) در ۱۳۶۶ تمدید شد؛ و بخشنامه همان سال تعطیلات ویژه هر گروه را مشخص کرد.<sup>۹۹</sup> همچنین رأی ۲۱۶ شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۵۹) و مصوبه ۱۳۷۸، اعیاد رسمی ارمنیان کاتولیک و گریگوری را به رسمیت شناختند.

بر اساس قوانین موجود، جوامع دینی دارای ردیف بودجه سالانه معادل ۱۷۵۰۰۰۰۰۰۰ ریال هستند که به نمایندگان آنان تحویل می‌شود. در همین راستا، هیئت وزیران در جلسه ۱۳۸۲/۰۸/۲۸، به پیشنهاد شماره ۱۰۱/۱۵۹۶۶۷ مورخ ۱۳۸۲/۰۸/۲۲ سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و به استناد ماده (۵۵) قانون محاسبات عمومی، مبلغ ۸۷۵۰۰۰۰۰۰۰ ریال از محل اعتبار ردیف ۵۰۳۰۰۱ قانون بودجه سال ۱۳۸۲ را برای کمک به امور جوامع مختلف ایرانی در اختیار وزارت کشور قرار داد تا طبق قوانین هزینه شود (شماره ۴۷۴۸۱ تا ۵۲۹۷۲۹).

طبق آیین‌نامه اجرایی جدید قانون مطبوعات مصوب ۱۳۸۱/۰۶/۱۷ و اصلاحات قانون مطبوعات ۱۳۶۴، احزاب، سازمان‌ها و جوامع دینی دارای مجوز قانونی می‌توانند پروانه انتشار نشریه دریافت کنند؛ این حق شامل گروه‌هایی که از سوی وزارت کشور غیرقانونی اعلام شده‌اند، نمی‌شود. بر اساس اصل ۱۳ قانون اساسی و رسمیت اقلیت‌های دینی، صدور مجوز انتشار نشریات برای آنان بلامانع است. همچنین، قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مصوب ۱۳۹۴/۱۱/۰۴، فعالیت احزاب و انجمن‌های جوامع دینی را مجاز می‌داند.

## نتیجه‌گیری

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تثبیت ساختار جمهوری اسلامی ایران، نمایندگان ارامنه در مجلس شورای اسلامی توانستند نقش فعال و تأثیرگذاری در سیاست‌گذاری‌های مرتبط با حقوق اقلیت‌های دینی ایفا کنند. در بازه زمانی میان دوره‌های اول تا دوازدهم مجلس (۱۳۵۹-۱۴۰۲) طرح‌ها، سؤال‌ها و نطق‌های مرتبط با حقوق جوامع دینی که توسط نمایندگان ارمنی مطرح شده‌اند که بیشتر آن‌ها به اصلاح یا تفسیر

۹۸. امام خمینی، صحیفه نور، ۳۷/۲، ۱۰۳.

۹۹. زرتشتیان ۵ روز، یهودیان ۶، آشوریان ۸، ارمنی کاتولیک ۷، ارمنی گریگوری ۶.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۹۱  
قانونی انجامیده است.

در زمینه حقوق مدنی و کیفری، تا سال ۱۴۰۰ دست کم چهار اصلاحیه قانونی در موضوعات دیه و شهادت با پیگیری نمایندگان جوامع دینی صورت گرفته است (از جمله مصوبه لغو تبعیض در پرداخت دیه میان پیروان ادیان رسمی در سال ۱۳۸۲). همچنین، طبق گزارش‌های کمیسیون اجتماعی مجلس، در فاصله سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۹ پروژه‌های عمرانی - فرهنگی جامعه ارامنه از محل بودجه‌های ملی حمایت شده‌اند؛ از این میان، پروژه‌های مربوط به بازسازی کلیساها و مدارس ارمنی و طرح‌های فرهنگی در حوزه نشر و آموزش زبان مادری اجرا شده است.

در حوزه آموزش و اشتغال جوامع دینی، کلیه مدارس ارمنی‌زبان در شهرهای اصلی ایران (تهران، اصفهان و تبریز) تحت نظارت مستقیم مدیران ارمنی اداره می‌شوند و آموزش زبان و فرهنگ ارمنی در چهارچوب مصوبه آموزش زبان مادری در مدارس نهادینه شده است. همچنین، با اصلاح تدریجی مقررات اداری، فرصت‌های برابر اشتغال برای پیروان ادیان شناخته شده در بدنه دولت و نهادهای فرهنگی گسترش یافته است.

در سطح فرآیند قانون‌گذاری و مشارکت سیاسی، نمایندگان جامعه ارامنه همواره با استناد به اصل ۸۴ قانون اساسی خواستار توجه به حقوق اقلیت‌ها بوده‌اند و تقریباً در تمامی دوره‌های مجلس شورای اسلامی، با ایراد نطق‌های رسمی، به دفاع از منافع ملی، وحدت و عدالت اجتماعی پرداخته‌اند.

پشتیبانی رهبری، مجمع تشخیص مصلحت نظام و نهادهای اجرایی از این روند، به ویژه از دهه ۱۳۸۰ به بعد، سبب شده است که سطح محدودیت‌های حقوقی کاهش محسوس یابد و نمایندگان جوامع عملاً به‌عنوان حلقه ارتباطی مؤثر میان جامعه خود و دولت عمل کنند. گام‌های اخیر در تقویت آموزش زبان مادری و تسهیل فعالیت‌های فرهنگی - مذهبی نیز نشانه تثبیت الگوی هم‌زیستی و تعامل سازنده ادیان رسمی ایران است.

بنابراین، بررسی کمی و کیفی عملکرد نمایندگان ارامنه نشان می‌دهد که آنان طی چهار دهه اخیر نه تنها در صیانت از هویت فرهنگی و دینی خود بلکه در تقویت پیوند اجتماعی و انسجام ملی ایران نیز نقش محوری داشته‌اند؛ الگویی که قابلیت تعمیم به سایر جوامع دینی و قومی کشور را داراست و می‌تواند در مسیر توسعه عدالت اجتماعی، سرمایه فرهنگی و تداوم ثبات ملی، به‌عنوان تجربه‌ای موفق مورد استناد قرار گیرد.

## فهرست منابع

- اخوان، منیره. «حقوق اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل و جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش‌نامه حقوق بشری، ش. ۴ ه. تابستان (۱۳۹۵): ۴۷-۷۰.
- اکبری، محمدعلی و عاطفه حرآبادی فراهانی. «وضعیت آموزش زبان اقلیت‌های دینی در مدارس آن‌ها در عصر پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰ ه.ش)»، فصلنامه تاریخ ایران بعد از اسلام، سال ششم، ش. ۱۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۱۹-۱.
- آگاه، وحید و معین صبوریان گهرتی. «نظام حقوقی انتخابات نمایندگان اقلیت‌های دینی شناخته شده در مجلس شورای اسلامی ایران در پرتو اصل برابری». فصلنامه علمی پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۳، ش. (بهار ۱۴۰۱): ۳۹-۶۸.
- <https://doi.org/10.22054/qjpl.2021.50434.2339>
- امام خمینی، صحیفه نور، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۰ ش.
- بگلریان، روبرت. «تجربه نمایندگی در مجلس؛ نگاهی مفهومی». فصلنامه فرهنگی پیمان، ش. ۵۴ (زمستان ۱۳۸۹): ۳۸-۳۵.
- پروین، خیرالله و سیما سپهری فر. «حقوق اقلیت‌ها در قانون اساسی (با تأکید بر اماکن، دارایی‌ها و حقوق سیاسی)». فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال سوم، ش. ۶ (بهار و تابستان ۱۳۹۳): ۷۳-۹۶.
- تاورنیه، ژان باتیست. سفرنامه تاورنیه. ترجمه ابوتراب نوری. بی‌جا: کتابخانه سنایی، ۱۳۶۶ ش.
- تقی‌زاده، احمد و حمید فعلی. «حقوق و آزادی‌های اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی ایران در پرتو قانون اساسی و نظرات شورای نگهبان»، فصلنامه دولت و حقوق، سال چهارم، ش. اول (اردیبهشت ۱۴۰۲): ۲۱-۴۹.
- جعفری، علی‌اکبر و هایک ساریان. نمایندگان ارمنی در مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷-۱۳۲۰). تهران: انتشارات نانیری، ۱۴۰۲ ش.
- جوان‌آراسته، حسین. حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. قم: مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۹ ش.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر و مهدی هوشیار. «موقعیت‌های دینی در حقوق کیفری ایران در پرتو اصل برابری در مقابل قانون»، پژوهش‌نامه حقوق کیفری، سال پنجم، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۳): ۶۱-۸۷.
- خبرگزاری دانشجویان ایران، ایسنا، «نماینده ارمنه جنوب کشور: رفع مشکل ماده ۸۸۱ مکرر قانون مدنی در خصوص میراث غیرمسلمان بدیهی است»، کد خبر: ۸۸۰۱-۰۹۷۸۸، خبرنگار: ۹۰۰۸۹ (۱۴۰۳).
- رالز، جان. نظریه عدالت. ترجمه سید محمد کمال سروریان و مرتضی بحرانی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۰ ش.

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۹۳

زارعی، بهادر؛ زینی‌وند، علی و کیمیا محمدی. «حقوق اقلیت‌ها از منظر اسناد بین‌المللی، اسلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال سوم، ش. (بهار ۱۳۹۲): ۴۰-۷۰.

سیوری، راجر. ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: انتشارات سحر، ۱۴۰۰ ش.

شعبانی صمغ آبادی، رضا و سیده زهرا کاووسی. «حقوق جامعه اقلیت دینی و مذهبی در تاریخ معاصر ایران». فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین، سال دوم، ش. ۶ (۱۴۰۰): ۴۱-۶۳.

<https://doi.org/10.22034/jaml.2021.246510>

صبوریان گهرتی، معین. انتخابات نمایندگان جوامع دینی غیرمسلمان در مجلس شورای اسلامی در پرتو اصل برابری، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۸ ش.

طوسی، محمد بن حسن. کتاب الخلاف. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ ق.

فضائلی، مصطفی؛ کرمی، موسی و ثریا اسدی. «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر». پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب ۴، ش. ۱۱ (۱۳۹۶): ۱۱۳-۱۴۲.

<https://doi.org/10.22091/csiw.2017.2210.1227>

قاسمی، محمدعلی. «اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه مطالعات راهبردی، سال ششم، ش. (زمستان ۱۳۸۲): ۸۵۳-۸۷۲.

کارزو، ژان ماری. ارمنستان ۱۹۱۵ قتل‌عام وحشیانه. تهران: انتشارات جاویدان، ۲۵۳۵.

لسانی، حسان‌الدین. «جایگاه اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل بشر (آخرین دستاوردها)». اندیشه‌های حقوقی، سال اول، ش. ۳ (بهار و تابستان ۱۳۸۲): ۱۲۹-۱۵۳.

محمدی گرگانی، محمد. جستاری بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. بی‌جا: شهر دانش، ۱۳۹۳ ش.

ملکی، آنوشیک. «نگاهی اجمالی به حوزه انتخابات ارمنیان در مجلس شورای اسلامی». فصلنامه فرهنگی پیمان، سال ۱۴، ش. ۵ (زمستان ۱۳۸۹): ۱۳-۳۵.

نظری، منوچهر. اقلیت‌های دینی در پارلمان ایران. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۸ ش.

نوری‌زاده، احمد. تاریخ و فرهنگ ارمنستان. تهران: نشر چشمه، ۱۳۷۶ ش.

نیلی، مسعود و همکاران. اقتصاد و عدالت اجتماعی. تهران: نشر نی، ۱۳۸۵ ش.

هاشمی، سید محمد. حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصول و مبانی کلی نظام). بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۹۲ ش.

واعظ مهدوی. محمدرضا. «قانون اساسی و عدالت آموزشی»، اولین کنفرانس توسعه و عدالت آموزشی، دانشگاه شریف، تهران: ترمه، ۱۳۹۴ ش.

ولویون، رضا. «ارث اقلیت‌های دینی و مذهبی در ایران»، پژوهش حقوق و سیاست، ش. ۱۸ (۱۳۸۵): ۴۷-۶۳.

یداللهی، انور؛ زارعی، محمدحسین و اسدالله یآوری. «مقایسه نظام حقوقی ایران با اسناد بین‌المللی در ارتباط با

عدالت آموزشی در اقلیت‌های قومی مذهبی»، نشریه تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال دوازدهم، ش. چهل و چهارم (بهار ۱۳۹۸): ۳۳۱-۳۵۷.

#### قوانین و مقررات

پیش‌نویس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران  
خروج اقلیت‌های دینی کشور از شمول ماده ۸۸۱ مکرر قانون مدنی  
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸/۰۹/۱۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی. سامانه قوانین و مقررات کشور، مجلس شورای اسلامی.

قوانین و مقررات کشور، مجلس شورای اسلامی.

ماده ۸۸۱ قانون مدنی <https://ahmadabanijalali.com>

مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی، ۱۳۵۸

مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی، ۱۳۵۸: ۱۴۴۱/۲

مقدمه و مواد، ۱۳، ۵۵، ۷۶ منشور ملل متحد و ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر.

نظام‌نامه انتخابات (اصنافی) مجلس شورای ملی مصوب ۱۲۸۵.

نظریه شورای نگهبان شماره ۸۱/۳۰/۲۴۹۷۱ مورخ ۱۳۸۱/۱۲/۰۳

Ermacora, Felix. *The Protection of Minorities before the United Nation*. Recueil des Cours, Academie de Droit International. 1983.

Thornberry, T. P., Ireland, T. O., & Smith, C. A. (2001), "The importance of timing: The varying impact of childhood and adolescent maltreatment on multiple problem outcomes". School of Criminal Justice, University at Albany, New York 12222, USA. [t.thornberry@albany.edu](mailto:t.thornberry@albany.edu)

Laponce, Jean. *Language and Their Territories*. University of Toronto, Published online by Cambridge University Press: 10 November 2009, 1987.

Vank.ir <https://www.vank.ir> و [www.hyeli.com](http://www.hyeli.com)

#### Transliterated Bibliography

Āgāh, Vaḥīd va Mu‘īn Ṣabūriyān Guhurtī. "Nizām Ḥuqūqī Intikhābāt Namāyandigān Aqalliyyat-hā-yi Dīnī Shinākhtih Shudih dar Majlis Shūrāy Islāmī Irān dar Partū Aṣl Barābarī". Faṣlnāmāh-yi ‘Ilmī *Pazhūhish Ḥuqūq ‘Umūmī*, Dūrih-yi 23, no. 74 (Spring 2022/1401): 39-68.

Akbarī, Muḥammad ‘Alī va ‘Āṭifih Ḥurābādī Farāhānī. "Vaṣṣiyat Āmūzish Zabān Aqalliyyat-hā-yi Dīnī dar Madāris ān-hā dar ‘Aṣr Pahlavī Duvūm (1978-1941)". Faṣlnāmāh-yi *Tārikh Irān Ba’d az Islām*, yr. 6, no. 11

(autumn and winter 2015/1394): 1-19.

Akhavān, Munīrih. "Huqūq Aqallīyyat-hā dar Huqūq Bayn al-Milal va Jumhūrī Islāmī Irān". *Pazhūhishnāmāh-yi Huqūq Bashārī*, no. 4 (summer 2017/1395): 47-70.

Beglarian, Robert. "Tajrubih-yi Namāyandigī dar Majlis; Nigāhī Mafhūmī". *Faṣlnāmāh-yi Farhagī Pīymān*, no. 54 (winter 2010/1389): 35-38.

Careswou, Jeon Mare. *Armanistān 1915 Qatl 'Ām Vaḥshiyānih*. Tehran: Intishārāt Jāvidān, 1976/1355.

Fazā'ili, Muṣṭafā; Karamī, Mūsā va Ṣurayā Asādī. "Himāyat az Aqallīyyat-hā-yi Mazhabī dar Nizām Huqūqī Islām va Nizām Biyn al-Milallī Huqūq Bashār". *Pazhūhish Tatbiqī Huqūq Islām va Gharb* 4, no. 11 (2017/1396): 113-142.

Ḥabibzādih, Muḥammad Ja'far va Mahdī Hūshyār. "Mūqiyat-hā-yi Dīnī dar Huqūq Kayfarī Irān dar Partū Aṣl Barābarī dar Muqābil Qānūn". *Pazhūhishnāmāh Huqūq Kayfarī*, yr. 5, no. 2 (autumn and winter 2014/1393): 61-87.

Hāshimī, Sayyid Muḥammad. *Huqūq Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān (Uṣūl va Mabānī Kūlī Nizām)*. s.l. s.n. 2013/1392.

Imām Khumiynī, *Ṣaḥīfah-yi Nūr*. Tehran: s.n., 1991/1370.

Ja'farī, 'Alī Akbar va Hāyk Sāriyān. *Namāyandigān Armani dar Majlis Shūrāy Millī va Majlis Shūrāy Islāmī (1941-2008)*. Tehran: Intishārāt Nā'iri, 2023/1402.

Javān Ārāstih, Ḥusayn. *Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān*. Qum: Mū'assisah-yi 'Ilmī va Farhangī Dār al-Ḥadīth, Sāzimān-i Chāp va Nashr, 2020/1399.

Khabarguzārī Dānishjūyān Irān, ISNA, "Namāyandih Arāmanih Junūb Kishvar: Raf-i Mādih 881 Mukarar Qānūn-i Madanī dar Khuṣūṣ Mirās Ghayr Musalmān Badihī Ast". Kud Khabar: 09788-8801, Khabarnigār 90089, 2023/1402.

Lisānī, Ḥisām al-Dīn. "Jāygāh Aqallīyyat-hā dar Huqūq Bayn al-Milāl Bashār (Ākharīn Dastāvard-hā)". *Andishih-hā-yi Huqūqī*, yr. 1, no. 3 (spring and summer 2003/1382): 129-153.

Maliki, Anushek. "Nigāhī Ijmālī bi Ḥawzah-yi Intikhābāt Armaniyān dar Majlis Shūrāy Islāmī". *Faṣlnāmāh-yi Farhagī Pīymān*, yr. 14, no. 5 (winter 2011/1389): 13-35.

Muḥammadī Gurgānī, Muḥammad. *Justārī bar Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān*. S.l. Shahr Dānish, 2014/1393.

Nazari, Manuchir. *Aqalliyat-hā-yi Dīnī dar Pārlimān Irān*. Tehran: Intishārāt Majlis Shūrāy Islāmī, 2020/1398.

Nili, Mas'ud et al. *Iqtisād va 'Adālat Ijtimā'ī*. Tehran: Nashr-i Niy, 2006/1385.

Nürizādih, Aḥmad. *Tārikh va Farhang Armanistān*. Tehran: Nashr-i Chishmih, 1998/1376.

Parvin, Khiyrollāh va Sīmā Sipihrafar. "Ḥuqūq Aqalliyat-hā dar Qānūn-i Asāsī (Bā Ta'kid bar Amākin, Dārāyī-hā va Ḥuqūq Siyāsī)". *Faṣlnāmāh-yi Muṭālī'āt Ḥuqūq Bashār Islāmī*, yr. 3, no. 6 (Spring and Summer 2014 /1393): 73-96.

Qāsimī, Muḥammad 'Alī. "Aqalliyat-hā dar Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān". *Faṣlnāmāh-yi Muṭālī'āt Rāhburdī*, yr. 6, no.22 (winter 2003/1382): 853-872.

Rawls, John. *Nazariyeh-yi 'Adālat*. translated by Sayyid Muḥammad Kamāl Surūriyān va Murtaḍā Bahrānī. Tehran: Pazhūhishkadīh-yi Muṭālī'āt-i Farhangī va Ijtimā'ī, 2012/1390.

Şabūriyān Guhurtī, Mu'īn. *Intikhābāt Namāyandīgān Jawāmī' Dīnī Ghayr Musalmān dar Majlis Shūrāy Islāmī dar Partū Aşl Barābarī*. Tehran: Intishārāt Khursandī, 2020/1398.

Savory, Roger. *Irān 'Asrī Şafāvī*. translated by Kāmbiz 'Azīzī. Tehran: Intishārāt Saḥar, 2021/1400.

Sha'bānī Şamghābādī, Rizā va Sayyidah Zahrā Kāwusī. "Ḥuqūq Jāmī'ah-yi Aqalliyat Dīnī va Mazhabī dar Tārikh Mu'aşir-i Irān". *Faṣlnāmāh-yi 'Ilmī Fiqh va Ḥuqūq Nuwīn*, yr. 2, no. 6 (2021/1400): 41-63.

Taqīzādih, Aḥmad va Ḥamīd Fi'li. "Ḥuqūq va Āzādī-hā-yi Aqalliyat-hā-yi Mazhabī dar Nizām Ḥuqūqī Irān dar Partū Qānūn-i Asāsī va Nazarāt Shūrāy Nigāhbān". *Faṣlnāmāh-yi Davlat va Ḥuqūq*, yr. 4, no. 1 (Urdibihisht 2023/1402): 21-49.

Tavernier, Jean Baptiste. *Safarnāmih Tavernier*. translated by Abūtūrāb Nūrī. S.I: Kitābkhānah Sanā'i, 1987/1366.

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. *Kitāb al-Khilāf*. Qum: Mū'assisah Nashr Islāmī. 1987/1407.

Vā'iz Mahdavi, Muḥammad Rizā. "Qānūn-i Asāsī va 'Adālat Āmūzish". *Avalin Kunfirāns Tawsi'ah va 'Adālat Āmūzishī Dānishgāh Sharif*, Tehran: Tirmih, 2015/1394.

Voluyon, Reza. Rizā. "Irth Aqalliyat-hā-yi Dīnī va Mazhabī dar Irān". *Pazhūhish Ḥuqūq va Siyāsāt*, no. 11 (2006/1385): 47-62.

Yadallāhī, Anvar; Zārī'ī, Muḥammad Ḥusayn va Asad Allāh Yāvarī. "Muqāusih Nizām Ḥuqūqī Irān bā Astinād Biyn al-Milallī dar Irtibāt bā 'Adālat Āmūzish dar Aqalliyat-hā-yi Qūmī Mazhabī". *Nashriyah*

ساریان، نورانی؛ تحلیل نقش نمایندگان ارمنی در مجلس شورای اسلامی؛ پیگیری حقوق، مطالبات و چالش‌ها/۱۹۷

*Tahqīqāt-i Ḥuqūqī Taṭbīqī Irān va Bayn al-Milal*, yr. 12, no. 44 (spring 2019/1398): 331-357.

Zārī, Bahādur; Zaynīvand, Alī va Kīmīyā Muḥammadi. " Ḥuqūq Aqallīyyat-hā az Manẓar Asnād Biyn al-Milālī, Islām va Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān". Faṣḥnāmah-yi *Pazhūhish-hā-yi Siyāsī Jahān-i Islām*, yr. 3, no. 1 (spring 2013/1392): 40-70.

Qavāniyn va Muqararāt.

Khurūj Aqallīyyat-hā-yi Dīnī Kishvar az Shumūl Mādih 881 Mukarar Qānūn-i Madanī.

Mādih 881 Qānūn Madanī.

Mashrūḥ Muzākīrāt Majlis Barrisī Nahāyī Qānūn-i Asāsī, 1979/1358.

Mashrūḥ Muzākīrāt Majlis Barrisī Nahāyī Qānūn-i Asāsī, 1979/1358: 2/1441.

Muqaddamah va Mavād 13, 55, 76 Manshūr Milal Mutaḥīd va Mādih 2 I'lāmīyah Jahānī Ḥuqūq Bashār.

Nazāriyih-yi Shūrāy Nigahbān Shumārīh-yi 24971/30/81, Muwarrakh 2003/02/22; 1381/12/03.

Nizāmnāmih Intikhāb (Asnāfī) Majlis Shūrāy Mili Muṣavab 1906/1285.

Pishnivīs Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān.

Qānūn-i Asāsī Jumhūrī Islāmī Irān, Muṣavab 1979/12/03; 1358/09/12 bā Iṣlāḥāt va Ilḥāqāt Ba'dī. Sāmānih

Qavāniyn va Muqararāt Kishvar, Majlis Shūrāy Islāmī.

Qavāniyn va Muqararāt Kishvar, Majlis Shūrāy Islāmī.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی